
С.В. Сторожук,
кандидат філософських наук,
доцент Національного університету біотехнологій і природокористування України

“НЕІСТОРИЧНІСТЬ” УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У СВІТЛІ ІСТОРИОСОФСЬКИХ СТУДІЙ І.ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Різні політичні обставини ХХ ст. мало сприяли дослідженню українського етногенезису та націогенезису. Українські радянські історики займалися здебільшого дослідженням етногенезису слов'ян та обґрунтуванням надетнічної культурної спільності трьох братніх народів (українців, білорусів і росіян). Обґрунтовуючи культурну єдність слов'ян, радянська історіографія повністю ігнорувала факти, що цьому суперечать.

Деяка інша ситуація склалася в історичній думці української діаспори ХХ ст. Відсутність ідеологічного тиску та свобода наукового пошуку були поштовхом для постання кількох історичних шкіл, зокрема, народницької (М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Шелухін), консервативної (В.Липинський, О.Назарук, С.Томашівський, Д.Дорошенко, В.Кучабський) та національно-державницької (О.Бочковський, В.Старосольський, С.Дністрянський, О.Ейхельман, С.Рудницький), які з різних методологічних позицій прагнули дати об'єктивне бачення українського націогенезису.

Новітні підходи до проблем української історії розробили українські зарубіжні історики другої половини ХХ ст. Серед них варто згадати Б.Гаврилишина, Р.Шпорлюка, О.Мотиля та І.Лисяка-Рудницького, який прагнув зробити новий (порівняно з М.Грушевським) синтез української історії. Будучи вихованцем консервативної історичної школи, вчений зупинився на тих етапах української історії, які стали знаковими для становлення української нації на початку ХХ ст.

Реконструювати процес українського націогенезису неможливо без адекватного визначення основних понять дослідження. І.Лисяк-Рудницький не вважав себе фахівцем з етнології та націології, але все ж був змушений дати власне розуміння поняття “нація”, а також визначити специфіку української нації.

У з'ясуванні природи нації І.Лисяк-Рудницький поєднав діахронний і компаративний підходи, а також відмежувався від редуціоністських і голістичних підходів до розуміння суті нації. Будучи глибоко освіченою людиною, вчений прагнув знайти компроміс і між двома (примордіалістським і модерністським) пануючими у тогочасній європейській соціально-політичній думці підходами до розуміння суті нації. Націю І.Лисяк-Рудницький вважав явищем історичним і виключно політичним, оскільки, на його думку, “нацією є колектив людей, що хочуть бути державою” [6, 11]. Відзначимо, що не всі держави виступають націями. По-перше, більшість історичних держав не були націями; по-друге, династичні й авторитарні держави, які від своїх громадян вимагають лише пасивної покори, не творять нації. Нація передбачає свідому співвідповідальність громадян, прагнення до існування чи створення власної держави. Відповідно можна твердити про існування бездержавних націй, наприклад, Польща ХІХ ст., яка не мала власної держави. Проте Європа ніколи не переставала вважати поляків нацією.

Вихідним принципом теоретичних роздумів І.Лисяка-Рудницького була тривала бездержавність українців. Відсутність національної свідомості та прагнення до створення власної держави в українців на певних етапах їх історичного розвитку зумовили відсутність тяглості національної екзистенції. Це дало можливість І.Лисяку-Рудницькому віднести українську націю до “неісторичних”, на противагу “історичним” західноєвропейським націям, національна свідомість яких була безперечною.

Витоки класифікації націй на “історичні” та “неісторичні” знаходяться у філософії Г.Гегеля з її універсалізмом і лінійністю, відповідно до яких “світовий дух”, проторкуючи собі шлях крізь різні нації, обирає одну з них, тим самим підносячи її на вершину світового поступу. Згодом, дещо вдосконалений і видозмінений відповідно до нових

історичних реалій, гегелівський підхід став теоретичним джерелом усіх подальших типологізацій націй, автори яких свідомо чи несвідомо копіювали Г.Гегеля, хоча часто не погоджувалися з його вихідними принципами.

За Гегелем, вихідним принципом класифікації націй чи народів (вони розглядалися як тотожні поняття) виступає розуміння історії. Останню вчений розуміє як прогрес в усвідомленні свободи. Відповідно, історія людства проходить певні цивілізаційні стадії. Серед них: східна, де лише одна людина – деспот, правитель – була вільною, греко-римська, де панувало усвідомлення того, що лише деякі люди, а не людина як така, є вільними, і, зрештою, цивілізація германських народів, які під впливом християнства усвідомили, що людина має бути вільною сама по собі. Кожен народ робив свій внесок у процес реалізації Розуму, Духу, Свободи. Цей процес розвитку усвідомлення свободи є реалізацією “проекту” світового Духу, Розуму і знаходить своє найвище втілення й уособлення в державі. Держава для Г.Гегеля – це шлях Бога у світ. Відтак, народи, які не мали своєї держави, не мають і історії. Загалом, народи, які протягом тривалого часу не довели своєї спроможності створити власну державу, не здатні на це взагалі. Натомість державні нації є “історичними”, лише вони мають право на подальше існування.

Продовжуючи лінію Г.Гегеля, К.Маркс і Ф.Енгельс вважали знищення та занепад неісторичних націй основною метою не лише політики європейської демократії, а й історичного процесу. Теоретики марксизму переконані, що боротьба неісторичних націй за власне існування суперечить “духу світової історії” та головними тенденціями розвою епохи, які полягали у здійсненні ідеалів революції. Неісторичні нації виступили проти “духу часу” та демократії, а тому мусять бути роздавлені колесом історії. Більше того, неісторичні нації пов’язали свою справу з реакцією, а тому, як і сама реакція, засуджені на смерть. Суттєвою підставою для занепаду “неісторичних” націй, на думку марксистів, є також відсутність внутрішніх підстав для подальшого розвитку. Контрреволюційність, відсутність історичної традиції та елементарних політичних, економічних чи географічних умов – ось головні причини, які, на думку К.Маркса і Ф.Енгельса, робили майбутнє “неісторичних” націй дуже проблематичним.

Дещо інші погляди щодо перспективи “неісторичних” націй висуває теоретик українського радикального націоналізму Д.Донцов. Аналізуючи національні проблеми вчений доходить висновку, що значення історичної традиції як умови національного існування має певне значення лише тоді, коли йтиметься про існування нації як держави. Однак маса нових народів Австрії не мали жодної неперервної історичної традиції, однак це не перешкоджало їм досить уперто і з успіхом відстоювати свій національний побут. Що ж до певного географічного положення, то, на думку вченого, так само, як і кількість населення, воно є кінцевою умовою для державного, але не для національного існування даного народу. Загалом не погоджуючись з поглядами К.Маркса і Ф.Енгельса, Д.Донцов все ж визнавав певне раціональне зерно в їхніх твердженнях. Це стосується передумов становлення неісторичних націй, однак їх відсутність не є достатнім аргументом для заперечення права неісторичних народів на своє самовизначення, а тим більше аргументом на знищення цих національних виявів.

На противагу гегелівському і марксистському підходам, І.Лисяк-Рудницький вважає державність важливим, але не головним критерієм поділу націй. Історичність нації, на думку вченого, забезпечує не лише наявність власної держави як головної мети нації, а й збереження нею своїх елітарних, найвищих соціальних верств, які виступають носіями національної свідомості. Виступаючи як духовне осердя нації, еліта формує основні її світоглядні засади та виробляє зразки людської поведінки, на які орієнтуються всі члени суспільства. Без еліти націогенезис стає непередбачуваним та нестабільним. Більше того, на рівні менталітету дуже складно простежити самоусвідомлення національної тотожності.

На відміну від історичних, розвиток “неісторичних” націй відбувається цілеспрямовано. Такі нації виникли досить пізно, а процес і стадії їх формування можна легко виокремити. При чому, відзначає І.Лисяк-Рудницький, “неісторичність” не означає,

що нація не має історичного минулого, а лише те, що у своєму розвитку вона зазнала глибоких переривів національної екзистенції.

Носієм національної свідомості у “неісторичних” націй також є еліта. Однак І.Лисяк-Рудницький, на протипагу багатьом дослідникам (які вважають, що націотворчий процес може йти лише “згори – вниз”, а ефективність залежить від того, наскільки еліта у своїй свідомій пропаганді відображає інтереси всіх прошарків населення) вважає, що процес формування “неісторичних” націй може розвиватися і “знизу – вверх”, як це відбувалося в Україні та в багатьох інших країнах Східної Європи на початку ХХ ст. Суттєвим недоліком такого формування є переплітання соціальних і національних інтересів, що є однією з центральних ознак “неісторичності” нації.

Більше того, на протипагу гегелівському підходу до розуміння суті історичності нації, головним критерієм якої є наявність держави, погляди І.Лисяка-Рудницького є менш радикальними, оскільки вчений наполягає, що “факт чужоземного завоювання призводить до “неісторичності” нації, але не веде до її зникнення, адже нація буде існувати до тих пір, доки в даному колективі є сильна, засвідчена ділами, воля бути політичним суб’єктом” [6, 13].

Концепція поділу націй на “історичні” та “неісторичні” потерпала від сильної, хоча й не завжди справедливої, критики з боку як українських, так і зарубіжних дослідників. Наприклад, професор Гарвардського університету Г.Грабович зауважує, що, по-перше, поняття “історичності-неісторичності” щодо націй є виключно оціночним, отже, неприйнятним із науково-аналітичного погляду; по-друге, нація – це великий, багатоступеневий і, насамперед, відкритий колектив і система. Тому поняття “неповноти” як “неісторичності” нації є хибним, оскільки “система компенсує різні обставини і прилаштовується до них. Це динамічна, а не статична сутність. Коли групі бракує структур і динаміки, потрібних для усталеної моделі “нації”, то логічніше й інтелектуально чесніше визнати, що це не “нація”, а якесь “нижче” утворення на зразок етнічної групи чи племені...” [3, 559]. Тож визначити місце нації, яка є складною системою, посилаючись на один, нібито вирішальний, критерій, було б явним редукаціоналізмом. Зрештою, наголошує Г.Грабович, сам термін “нація” є політичним і часто-густо аморфним, отже, застосування нормативних критеріїв щодо нього призводить до понятійної плутанини.

Відповідаючи професору Г.Грабовичу, І.Лисяк-Рудницький погоджується, що поняття “історична–неісторична” нація, на перший погляд, може здаватися суперечливим, оскільки нація, як і кожна соціальна група, існує в часі, і тому неминує є історичною. Однак більш глибокий аналіз засвідчує, що, по-перше, не кожне існування в часі є історичним. Так, існування природних видів не можна вважати історичним, оскільки їм не властива така специфічно людська властивість, як свідомість. Примітивні племена мають лише рудиментарну історичність, потенційна історичність стає дійсною тоді, коли спільнота досягає рівня самосвідомості. По-друге, дослідник погоджується з думкою Г.Грабовича, за якою нація, будучи системою, повинна компенсувати свої слабко розвинені частини в тому разі, коли одна національна еліта змінюється іншою внаслідок внутрішньої революції. Тоді нація не втрачає своєї історичності. Однак якщо національна еліта зникає і її місце заступає чужоземна, то нація перетворюється на “неісторичну”, адже в даній спільноті зникає воля бути окремим політичним суб’єктом. Більше того, І.Лисяк-Рудницький наполягає, що коли ми говоримо про специфічно історичні проблеми обійтися без оціночних термінів просто неможливо, хоча поняття вищості та нижчості все ж лишається відносним, адже “якщо нація є вищою в одному, то вона мусить бути нижчою в іншому” [7, 35].

Досить критично сприйняв типологізацію націй І.Лисяка-Рудницького і теоретик української націології О.Бочковський. Такий підхід вчений вважав неправильним за своєю суттю. Оскільки йдеться про державні і недержавні народи, то даний критерій постає як політичний. Водночас, критерієм постає наявність культури. Проте О.Бочковський переконаний, що держава не може виступати критерієм культурності і культуроздатності народів. Звісно, державна самостійність сприяє культурному поступу, але це зовсім не

означає, що недержавні народи нездатні до культури. Як політично поневолені, вони не мають змоги нормально плекати свою національну культуру і тому культурно запізнюються. Проте скрізь, де політичний і суспільний утиск хоча б трохи послаблюється і виникають передумови культурного розвитку, поневолені народи виявляють безперечний хист до культурного поступу. Безперечним доказом, на думку вченого, є характерне для минулого століття національне відродження усіх так званих неісторичних народів Європи, у більшості з яких націогенезис був одночасно і завершенням недорозвиненого (з причин суспільно-політичного характеру) етногенезису. Ці “народопокидьки”, немов той людський ембріон, проходили свій стан народотворення у стенограмному скороченні, продовж кількох десятків років, тоді як їхні старші колеги, так звані історичні народи, потребували для цього майже ціле тисячоліття.

Типологізацію націй на “історичні” та “неісторичні”, на думку О.Бочковського, спростовують і загальні закони логіки, оскільки втрата національної еліти призводить не до “неісторичності”, а до “смерті нації”, спільнота стає утворенням нижчого порядку, подібним до роду чи племені. Більше того, “історія у даному випадку не є причетною до справи. Неісторичних народів не буває, бо все, що існує має свою, хоча б неписану або незаписану історію” [1, 42]. Проте правомірність висновків О.Бочковського викликає сумнів, оскільки вчений спочатку говорить про “смерть нації”, а потім про неписану історію. Спільнота, що втратила еліту як носія самосвідомості перестає існувати як нація, і тому ми можемо говорити про історію писану чи неписану вже зовсім іншого суспільного утворення.

Викликає сумнів у правомірності типологізації націй на “історичні” та “неісторичні” і в англійського історика Г.Сетон-Вотсона. Вчений переконаний, що, незважаючи на низький рівень національної свідомості на певних стадіях формування нації, вона все-таки має історичну минувшину, що за певних історичних і політичних обставин може зумовити формування нації. Відмінність історичних, соціальних і політичних умов формування європейських націй, на думку Г.Сетон-Вотсона, більш адекватно відображає поділ націй на “нові” та “старі”.

“Старими”, за Г.Сетон-Вотсоном, є нації, в яких національна ідентичність (свідомість) сформувалася до виникнення доктрини націоналізму (до кінця XVIII ст. епохи Французької революції). До них прийнято залічувати англійську, шотландську і французьку нації, оскільки вони мали безперервну традицію національної державності і не потребували організації національно-визвольних рухів. Якщо перервною була державність, то безперервним був розвиток національної свідомості. Мірилом перспективності “нових” націй Г.Сетон-Вотсон вважає наявність і розвинутість національного руху, який не лише формує національну свідомість, а й прагне до створення власної незалежної держави.

Відзначимо, що процес націюстановлення у “старих” націй відбувався повільно, природним шляхом, протягом багатьох століть, у “нових” – цілеспрямовано і свідомо організовано, а сила національних рухів підкріплена переплетенням національних і соціальних проблем, чого не було у процесі формування “старих” націй.

Особливістю концепції Г.Сетон-Вотсона є наявність перехідного етапу у формуванні націй, на стадії якого перебували німці, італійці, норвежці, де процес формування національної свідомості ще не завершився навіть у еліти, хоча загалом ці еліти були свідомі своєї історії та культурної спадковості.

Зважаючи на те, що поділ націй на “історичні” та “неісторичні” спрямований, насамперед, на розрізнення основних шляхів націогенезису, концепція Г.Сетон-Вотсона не спростовує, а лише видозмінює та доповнює міркування І.Лисяка-Рудницького. Доцільність такого підходу виправдовують і політичні факти сьогодення, оскільки на світовій політичній арені постають “нові” нації та держави, які ніколи ще не заявляли про себе як такі.

Наявність раціонального зерна у розумінні основних шляхів націогенезису І.Лисяком-Рудницьким підтверджують дослідження відомого англійського дослідника етно- та націогенезису Е.Сміта, який у процесі аналізу основних шляхів формування

європейських націй вирізняє латеральний і вертикальний спосіб націогенезису. За латерального способу формування відбувається “згори – до низу”, а основним націотворчим чинником є еліта; за вертикального – “знизу – вгору”, а націотворення відбувається внаслідок національного самовизначення народу. Крім багатьох недоліків, як, наприклад, переплітання національного і соціального визволення, вертикальний спосіб має суттєві переваги, оскільки такі “неісторичні” нації, на відміну від “історичних”, етнічно однорідні.

Загалом категоричні твердження щодо переваги одного способу формування нації над іншим не мають достатніх підстав, оскільки обов’язковою умовою успішного націостановлення є циркуляція еліт. А якщо національна свідомість еліти є перервною, то народ як основна націотворча сила може породжувати нову національну еліту, що, безперечно, ускладнює націотворчий процес і що показово демонструє український націогенезис.

Відповідно до поділу націй на “історичні та “неісторичні” національні рухи, зокрема XIX ст. у Східній Європі, коли сформувалися “модерні” або “нові” європейські нації поділялися на два типи: по-перше, рухи, в яких провідна роль належала еліті; по-друге, рухи, спрямовані на те, щоб піднести етнічну спільноту до рівня політично свідомого національного існування. Становлення “модерної” української нації відбувалося другим шляхом, оскільки вона є “неісторичною” й має аж два перериви національної екзистенції. Однак ґрунтовний аналіз українського націогенезису дає підстави І.Лисяку-Рудницькому говорити про наявність певних елементів “історичного” способу формування української нації.

Поділ націй на “історичні” та “неісторичні” зумовив і специфіку визначення поняття “нація”, зокрема нації, які утворилися у XIX – на початку XX ст. І.Лисяк-Рудницький визначає як “модерні” і протиставляє їх більш раннім “етнічним” або культурним націям. Така здавалося б на перший погляд тафтологічність у визначенні поняття “нація”, у творчості І.Лисяка-Рудницького, зумовлена, насамперед, складністю українського націогенезису. Адже перші прояви свідомого прагнення українців до створення власної держави, зародження культурних, національних і державницьких традицій знаходимо у феодальному (від Галицько-Волинського князівства до Великого Князівства Литовського) та становому суспільстві (козацька держава XVII ст.). Однак модерне застосування поняття “нація” до цих суспільних утворень все ж передчасне, оскільки ні про свідомому волю громадян, ні про громадянську рівність у той час говорити не приходиться. Водночас, не зважати на загальноприйнятту сьогодні модерністську теорію нації з її твердженнями провідної ролі Французької революції та ідеї громадянського суспільства як рушійних компонентів націотворчого процесу, вчений теж не міг. Зважаючи на те, що безпосереднього визначення поняття “модерної” нації в І.Лисяка-Рудницького немає, можна припустити, що під поняттям “модерна” нація він розуміє національно свідому спільноту, всі суспільні прошарки якої під проводом національно-свідомої культурницької та політичної еліти прагнуть до об’єднання всіх земель в одних державних кордонах та створення національної держави.

Загалом, поняття “етнічна нація” у творчості І.Лисяка-Рудницького пов’язане з народною культурою, на базі якої, незважаючи на тривалі перериви національної екзистенції, відбувалось відродження української нації. А модерною є нація, пов’язана з виникненням національної свідомості, культурної та політичної еліти та власної незалежної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998.
2. Гегель Г.В.Ф. Лекції по філософії історії. – СПб., 2000.
3. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997.
4. Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації. – К., 1918.
5. Історія філософії України. – К., 1994.

6. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу та нації (методологічні зауваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х тт. – К., 1994. – Т. 1.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х тт. – Т. 1.
8. *Сетон-Вотсон Г.* Старі й нові нації // *Націоналізм. Антологія.* – К., 2000.
9. *Коротеева В.В.* Энтони Смит: исторические генеалогии современных наций // *Нация и национализм.* – М., 1999.